

Charters; vorm en inhoud vallen samen

FEMIA SIERO & SANDRA OOSTERHOLT

2008 is voor het Regionaal Archief Zutphen (RAZ) het ‘charterjaar’. Het hele jaar door worden activiteiten georganiseerd die in het teken staan van charters. Vanwege de enorme hoeveelheid charters die het RAZ beheert (ruim zesduizend) is het charter als thema genomen. Wat zijn charters nu eigenlijk?

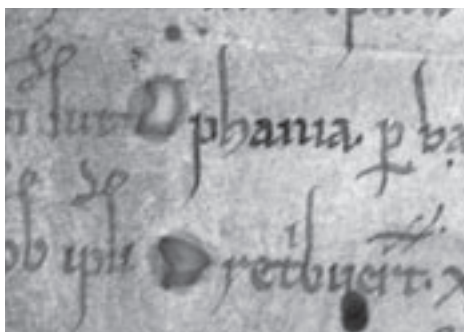
Heel kort gezegd zijn charters (spreek uit ‘sjarters’ in plaats van ‘tjarters’, zoals een vliegtuig) akten op perkament. De term ‘charter’ is zeer waarschijnlijk afkomstig van de middeleeuwse aanduiding van het woord *oorkonde*: ‘carta’. Deze akten, ofwel oorkonden, zijn voorzien van zegels van alle (rechts)personen die de overeenkomst zijn aangegaan. De overeenkomst gaat altijd over geld, goederen of rechten. De oorkonde diende als juridisch bewijsstuk. In de middeleeuwen werden alle belangrijke zaken in dergelijke akten vastgelegd; zaken als koop of verkoop van grond, erfpachtovereenkomsten, rechten voor het heffen van tol of belastingen et cetera.

Op 20 november 2008 organiseert het Regionaal Archief Zutphen een lezing over de stadsbrief ofwel ‘de Zutphense Falsa’. De historicus Ed Harenberg heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar dit document. Hierover houdt hij een lezing in de Commissiekamer (oude stadhuys) van 20.00 tot 22.00 uur; de deur is open vanaf 19.30 uur. De toegang is gratis.

Schrijven op huid

Perkament werd meestal gemaakt van huid van schapen, kalveren of geiten. De huid werd behandeld met kalk, door schaven ontdaan van haar- en vleesresten, daarna gepolijst met bijvoorbeeld puimsteen en vervol-

gens onder spanning gedroogd. Dit resulteerde in stevig blank, geel-wit materiaal waarop geschreven kon worden.

Door het spannen van de huid ontstonden vaak gaatjes. De schrijver plaatste de tekst netjes om de gaten heen. Sutphania is een oude benaming voor Zutphen. (Oud Archief Zutphen, inventarisnummer 605, regist 3)

De eerste vermelding van het schrijven op huid dateert van circa 2900 v. Chr. Perkament bleef tot ongeveer het einde van de 14de eeuw de belangrijkste drager voor geschriften. Vanaf die tijd begon papier, dat vanaf de 11de eeuw ook in Europa werd ingevoerd, langzamerhand het perkament te vervangen. Papier was immers goedkoper en de productie ervan verliep sneller. Met name voor officiële documenten bleef perkament nog lang in gebruik. Toen echter ook de handtekening juridisch gezien het zegel kon vervangen, werden steeds meer akten ook op papier opgesteld. Perkament is sindsdien alleen nog maar in gebruik ten behoeve van ceremoniële stukken.

Zegels

Charters zijn voorzien van één of meer zegels. Als er geen zegel(s) meer aan zitten, is dat zeer waarschijnlijk omdat het zegel dan verloren is gegaan, niet omdat het niet gezegeld is geweest. Het zegel werd namelijk gebruikt om het stuk te waarmerken, zoals wij nu een handtekening zouden plaatsen. Een zegel is echter veel meer dan een handtekening. Een zegel is op zichzelf een grote bron van informatie. De vorm, de kleur en zeker de afbeelding en opschriften maken het tot een uniek document. Zegels worden dan ook gebruikt in vele takken van de historische wetenschap, zoals uiteraard oorkondeleer (diplomatiek) en zegelkunde (sigillografie), maar ook opschriftkunde (epigrafie), naamkunde (onomastiek), heraldiek en iconografie.

*Zegel van Zutphen in groene was, 1655.
(Oud Archief Zutphen, inventarisnummer 1510)*

In de middeleeuwen werden de meeste zegelstempels van brons of messing gemaakt. In de 15de en begin 16de eeuw probeerden de koningen, adel, steden en geestelijkheid van hun stempels echte kunstwerkjes te maken. Vanaf de 16de eeuw kwamen echter steeds meer de wapens voor als zegelbeeld, en werden de afbeeldingen vanuit artistiek oogpunt minder bijzonder. De zegels zelf bestaan meestal uit bijenwas gemengd met hars. In de middeleeuwen komen zeer veel

rode en groene zegels voor. Het rood verkreeg men door de bijenwas te mengen met vermiljoen, menie of rode aarde; groen werd verkregen door toevoeging van kopergroen. Er zijn wel uitzonderingen op het gebruik van wassen zegels. Zo gebruikte de pauselijke kanselarij loodzegels, en zijn er sporadisch goudzegels gebruikt door keizers in de 12de en 14de eeuw.

Mysterie

Het belangrijkste charter van Zutphen is ongetwijfeld de oudst bekende stadsbrief, uitgevaardigd door Otto I, graaf van Gelre en Zutphen. Circa 1200 verleende hij daarmee de stedelijke vrijheid en andere voorrechten aan Zutphen. Er is een mysterie rondom dit charter dat het extra bijzonder maakt. Volgens de datering op het stuk zou het zijn opgesteld en gezegeld in 1190. Er vielen de deskundigen echter vreemde 'fouten' op in de tekst, zoals onregelmatigheden in de opmaak en verscheidene correcties. Dit gaf aanleiding tot de discussie over de authenticiteit ervan. Is dit wel de originele stadsbrief of hebben we te maken met een afschrift, heruitvaardiging of nog erger: een vervalsing?

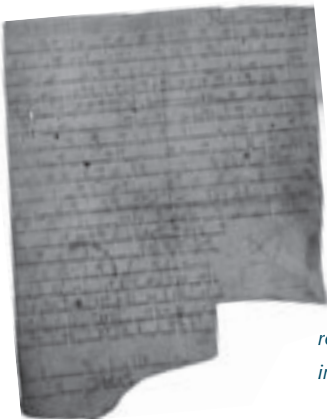
Niet origineel

Dit vraagstuk houdt de gemoederen al jaren lang bezig. Dat het niet de originele stadsbrief is, daar is men het inmiddels wel over eens. De kwestie van afschrift, heruitvaardiging of vervalsing, de datering en het waarom ervan, is nog steeds niet tot bevrediging van iedereen opgelost. Voor een uitgebreide toelichting op dit raadsel wordt verwezen naar *Geschiedenis van Zutphen*, 1989 (hoofdstuk 2) en *De Sint Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen 1999).

Oudste charter

'Ego Wilhelmus Magna Misericordia Dei Episcopus...' Zo begint het oudste charter dat het RAZ beheert. Het dateert van 16 juli 1059. Willem I, bisschop van Utrecht, verklaart hierin dat hij een geschil tussen zijn voorgangers en de heren van de Zutphense burg heeft opgelost. Hij heeft diverse rechten verdeeld. Onder meer erkent hij het recht van graaf Godschalk, zijn vrouw en zonen op de Lochemse tiend en de siellanden-tiend binnen hun gebied in het hele bisdom in ruil voor twintig horigen en tien hoeven.

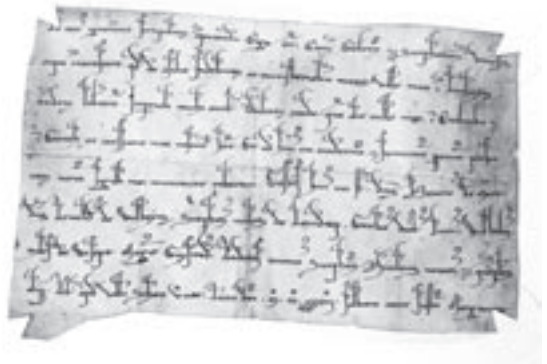
Het oudste charter dat het RAZ beheert: gedateerd 16 juli 1059. (Kapittel van de Sint Walburgis, regest 1 [inventaris in bewerking])

De oudst bekende stadsbrief van Zutphen, 1190. (Oud Archief Zutphen, inventarisnummer 605, regest 1)

De materiële staat is niet slecht, zeker als je de leeftijd van het stuk, bijna 950 jaar (!), in aanmerking neemt. Het zegel (opgedrukt) ontbreekt helaas. Er zitten een paar gaatjes in het perkament, maar die zijn er al bij het prepareren van de huid in gekomen. Dat is te zien aan het feit dat er om de gaatjes heen geschreven is en er geen tekst is vervallen. Ook is de aaibaarheid van het charter opmerkelijk. Het is een groot, heel stevig en dik vel dat, als je het heel voorzichtig beroert, fluweelzacht aanvoelt.

Vrijheden voor Lochem

Het oudste charter van Lochem dat in het depot van het RAZ ligt, is een oorkonde van 9 juli 1233. Otto, graaf van Gelre en Zutphen, verleent aan zijn 'villa' Lochem dezelfde vrijheid als aan zijn andere villae in Emmerich en Gendt. Het zegel van het charter is verloren gegaan. De vrijheden die Lochem kreeg, zijn in 1379, 1402, 1410, 1423, 1466 en 1539 bevestigd door de opvolgers van graaf Otto. Van de oorkonde is rond 1500 een Nederduitse vertaling gemaakt op perkament.

Het oudste charter van Lochem: gedateerd 9 juli 1233. (Oud Archief Lochem, inventarisnummer 205, regest 1)

Herontdekte charters uit Hall

Tijdens het inventariseren van het archief van de Nederlands Hervormde Kerk van Hall doken in een envelop drie dubbelgevouwen charters op. De restaurator heeft deze gevlakt, plat gemaakt. Het charter uit 1657 is een akte van testament waarin de predikant van Hall en zijn echtgenote laten vastleggen dat hun nalatenschap zal toevallen aan een zus en niet van de vrouw, en dat na hún overlijden het resterende bedrag voor de ene helft bestemd is voor de pastorie van de kerk te Hall en voor de andere helft voor de diaconie.

Charter uit 1657 uit Hall. (Nederlands Hervormde Kerk Hall, inventarisnummer 2)

Tijdens het schrijven van de akte is een fout gemaakt, iets wat weinig voorkomt. De schrijver heeft de datum vergeten waarop de predikant en zijn vrouw het testament hebben laten opmaken. Die staat er aan de linkerzijde naast geschreven.

Wat maakt een charter bijzonder?

Als het goed is, is die vraag inmiddels grotendeels beantwoord. Het bijzondere zit hem in de inhoud, het materiaal, de bijbehorende zegels, maar zeker ook in de *look & feel* van het geheel. Voor een archiefstuk ziet een charter er wel heel erg fraai uit, iets wat je niet van ieder willekeurig archiefstuk kunt zeggen. Wat het gevoel betreft, kunnen wij slechts van harte aanbevelen eens op de studiezaal van het RAZ langs te komen en een (willekeurig) charter aan te vragen. Of neem deel aan een van de rondleidingen die worden gegeven op open dagen als de Monumentendag of Landelijke Archiefendag, waarbij u bij uitzondering in de archiefdepots mag komen en eens een charter mag voelen.

Terminologie

Chirograaf: een gedeelte van een blad waarop oorspronkelijk twee of meer gelijklopende akten zijn opgesteld, gescheiden op een aantal tekens (vaak het woord 'chirographicum') die daartoe op de beoogde plaats van lossnijden zijn aangebracht. De akten zijn vervolgens vaneengesneden, dwars door dit woord. Het dient als bewijs van twee gelijktijdig en gelijk luidend opgemaakte akten.

Pliek: dubbelgevouwen onderkant van het charter (waar de zegelstaart doorgestoken is).
Regest: beknopte inhoudsopgave van de akte.

Transfix: verscheidene charters aan elkaar gehecht door de nieuwe zegelstaart voor de aanhechting van het zegel door de bestaande zegelstaarten te steken (transfigeren).

Zegel: hoeveelheid was, metaal of lak waarin met behulp van een stempel of ander hulpmiddel een afbeelding of tekst is aangebracht en die ter bekrachtiging van een akte daarop of daaraan is bevestigd door de opsteller en andere betrokkenen.

Zegelstaart: strookje perkament om het zegel aan te hechten; los door de onderzijde van het charter gestoken of ingeknipt onderste deel van het charter.